

Strangers in the night

Wouter van Dieren

"Hoewel er geen voorbeeld in de geschiedenis bestaat van een succesvolle vrije-markteconomie, is ons ingehamerd dat de aloude roze dageraad der socialisten definitief is verzengd door de zon van de vrije markt, waarmee het einde der ideologie zou zijn gekomen." Wouter van Dieren, man achter alle schermen en lid van de Club van Rome, donderpreekt tegen de veroorzakers van de economische crisis, de anonieme beleggers die gisteren zeep en koffie verkochten, vandaag in elektronica handelen en morgen een vliegtuigfabriek om zeep helpen. Een pleidooi voor sluiting van casino 'De vrije markt'. "Groei om de groei, dat is de ideologie van een kanker cel."

In 1993 heb ik in de Erasmuslezing het begrip flitskapitaal gelanceerd en het gedrag van de internationale financiële markten vergeleken met een casino. Sinds die dag heb ik bij vele gelegenheden gewezen op het ontstaan van een nieuwe ideologische bevlogenheid, die van de vrije markt als het definitieve ordeningsprincipe van de ideale samenleving.

Het is me op vele commentaren komen te staan, maar ik stel met voldoening vast dat ik ook de recente beursimplosie heb voorspeld. Het woord flitskapitaal figureert nu in de kolommen van de economische pagina's, niet als een gewenst verschijnsel, doch veeleer als samenvattend begrip voor de hysterie van de casinospelers, de speculanten, wier hebzucht het stuurmiddel van de wereldeconomie is geworden.

Aan die voorspellingen van 1993 ging nog een andere ervaring vooraf. Tegen het einde van de perestrojka, rond 1989, werd president Michaël Gorbatsjov van, toen nog, de Sovjet-Unie overspoeld door westerse raadgevers die zich als gids in de doolhof van de echte wereldeconomie aanboden.

De poorten van het Kremlin stonden wijd open en op het binnenplein draaide een kermis van economen, speculanten, new-agers, groenen, investeerders en opportunisten, waarin al gauw de schettermuziek van de zogenaamde Chicagoschool ging overheersen. Onder deze zich opdringende adviseurs bevond zich ook een Club-van-Romedelegatie, die de voorname tegenhanger werd van de Chicagoboy's, en het daartegen ten slotte heeft afgelegd. Inzet was de vraag hoe de toekomstige Russische economie zou moeten worden ingericht. De Amerikanen, met hun voorman Jeffrey Sachs, roffelden op één trom, die van de totale vrije markt, terwijl de Club van Rome pleitte voor het West-Europese model van de verzorgingsstaat met een marktrandje. Duidelijk was dat Gorbatsjov en de zijnen geen idee hadden van economie en ook niets begrepen van het uitgebalanceerde concept der liberale sociaal-democratie. Zij rommelden maar wat aan, en gaven zich willoos aan Chicago over.

In de voormalige Sovjet-Unie was niets aanwezig om het Europese model in te voeren. Geen boerenstand met de bijbehorende kennis en infrastructuur. Geen middenstand en geen ondernemende middenklasse. Geen rechterlijke macht en geen juridische of notariële logistiek. Geen arbeidsinspectie, arbeidsbureaus of sociale wetgeving en geen reguliere pensioenvoorzieningen. Geen warenwet, keuringsdiensten, geen banken, geen kamers van koophandel. In dit lege maatschappelijke landschap hebben Sachs en de zijnen hun slag geslagen - hier zou de vrije markt zijn definitieve triomftocht beginnen! Tien jaar later zijn de ruïneuze gevolgen niet te overzien. De verwachte gemiddelde leeftijd van de bevolking is teruggelopen van 72 naar 62 jaar. Meer dan eenderde leeft onder de absolute armoedegrens. Het aantal

straatkinderen wordt alleen al in Moskou op ruim 120 000 geschat en minstens veertien miljoen mensen zijn dakloos geworden. Meer dan honderd miljoen mensen lijden honger; duizenden scholen werden gesloten; ziekenhuizen zijn afgetakeld en vervallen, de gezondheidszorg verkeert in staat van ontbinding. Het wegenet ziet eruit alsof het gisteren oorlog is geweest en behalve luxe hotels en villa's wordt er niets meer gebouwd, zeker geen sociale woningbouw. Het leger bewaakt roestige tanks en weggrottende kernkoppen en wordt in stand gehouden door miljoenen CIA-dollars, die weliswaar verhinderen dat de boel explodeert maar niettemin de totale vernedering vertegenwoordigen.

De grote milieubom van het enorme land bestaat inmiddels uit 62 onveilige kerncentrales en enkele miljoenen hectaren door chemisch en nucleair afval en resten chemische wapens besmette bodem. Voorstellen om dit alles met NAVO-technici en westerse hulp gelden te saneren zijn enkele jaren geleden door de Amerikaanse regering verworpen met verwijzingen - alweer - naar vrije marktkrachten die met dergelijke interventies verstoord zouden worden. Wat wel floreert is de zwarte markt, ofwel de enige echte vrije markt, waar luxe goederen, prostitutie, porno, drugs, wapens en mensen worden verhandeld. Winsten en internationale fondsen verdwijnen naar Zwitserse bankrekeningen. Paradijzen in de Middellandse Zee zoals Cyprus en Kreta huisvesten bijgevolg grote kolonies van Russische miljonairs, want wie eenmaal binnen is, ontvlucht het ondergaande rijk. Dat doet ook een groeiend deel van de beter geschoolden. In nog geen tien jaar hebben enkele miljoenen academici, technici en specialisten het Sachs-experiment de rug toegekeerd. In Australië, Canada, de VS en Zuid-Amerika zijn zij meer dan welkom.

De puinhoop is kennelijk nog niet groot genoeg, want als Clinton op bezoek komt wordt gesproken over het doorgaan met 'de hervormingen', alsof die ooit iets betekend hebben. Te elfder ure, in 1997, verscheen Jeffrey Sachs zelf ten tonele met een verrassend pleidooi voor een sterke staat met sterke instituties, als voorwaarden voor een florerende markteconomie. Van die late knieval werd in Moskou niets meer begrepen.

In dit decennium, waarin deze helft van de wereld in een volgend ongeluk is gestort, heeft dezelfde technocratische elite de andere helft een even groot drama bezorgd. Hoewel er geen voorbeeld in de geschiedenis bestaat van een succesvolle vrije-markteconomie is ons ingehamerd dat de aloude roze dageraad der socialisten definitief is verzengd door de zon van de vrije markt, waarmee het einde der ideologie zou zijn gekomen. Niets is minder waar. De vrije-marktideologen zijn welbeschouwd vergelijkbaar met conservatieve marxisten, overtuigd als zij zijn van het superieure maakbaarheidsconcept hunner theorie.

Want dat is het: maakbaarheid. De aloude socialistische (en sociaal-democratische) school heeft zich ooit vergist met haar idealen van de maakbare samenleving, maar tegelijkertijd is door de andere kant van het politieke spectrum een nieuwe maatschappelijke automatische versnellingsbak in de economie gemonteerd. Kernwoorden zijn de terugtrekkende overheid, het beperkte sociale vangnet, vrij verkeer van goederen, vrije concurrentie en prijsvorming en vrij kapitaalverkeer. Laat deze gereedschappen los en ziet, in een ongekend dynamisch machtenveld ontplooit zich de stabiele, welvarende samenleving.

In lyrische bewoordingen beschrijven de protagonisten van dit utopische model hoe miljarden wereldburgers zich door deze krachten zullen laten inspireren om het gezamenlijke ideaal van de wereldwijde welvaart te realiseren. Volgens de neoliberale economen heet het beoogde proces haaks te staan op het sociaal-democratische ideaal van de maakbaarheid, omdat het slechts beteugeld zou worden door concurrentie, en niet door conceptuele, sturende overheidsinterventie. In werkelijkheid is het een maakbaarheidsideologie *pur sang*, die

uitgaat van een merkwaardig brouwsel van onuitgewerkte idealen, utopische verwachtingen, starre mensbeelden en vooral gebrek aan historisch besef.

Conform theorieën van onder anderen Max Weber is ideologie een stelsel van intellectuele concepten die autoritair en utopisch van karakter zijn, uitgedragen worden door een dominante elite en geen exegese of tegenspraak dulden.

Het is niet al te moeilijk om de theorie van de vrije markt en haar adepten in deze definitie te herkennen. Essentieel is de uitsluiting van de tegenspraak ofwel van het democratische beginsel van de controle, de tegenkracht, de *checks and balances*. De vrije-marktideologie is technocratisch en onderwerpt gestaag de bestaande controle-instituties aan haar overheersende wetmatigheden. Zo ontstaat het paradoxale verschijnsel dat moderne, geëmancipeerde, hoog opgeleide mensen moeten werken in autoritaire hiërarchieën zoals het (grote) bedrijfsleven en (grote) bureaucratieën. De rechtvaardiging voor deze inbreuk op zeggenschap en individuele integriteit ligt vast. Het industriële systeem, en de bijbehorende bureaucratie, bestaat immers niet meer voor het algemeen belang (of de *common good* of de gemeenschap) maar voor het definitieve en eenduidige doel van de concurrentie om de concurrentie, de winst om de winst en de waarde van de aandelen. Kort gezegd, voor de spelers in het *global casino*. De werkende mens met zijn inzet is daaraan ondergeschikt.

Dit is ooit wel eens anders geweest. Geldzucht kan noch de oude VOC noch de Britse kolonisator noch de Venetiaanse doges worden ontzegd. Maar de individuele verrijking werd wel degelijk omgezet in doelen van algemeen belang. De Venetianen wisten dat zij een stad van eeuwigdurende schoonheid bouwden, en hetzelfde gold voor de Amsterdamse kooplieden van de VOC. Kunst werd gestimuleerd, scholen, hospitalen, ziekenhuizen en andere instellingen ten algemenen nutte werden gesticht en beheerd, het goede land werd gecultiveerd en onderhouden, de wetenschap gestimuleerd en de kerk betaald. Het VOC-geld belandde daar waar een ruilmiddel hoort: op de overgang tussen handel en het algemeen belang, niet in handen van een schraperige elite die het meeneemt naar onbekende oorden. In het Engels is een bedrijf een *company*, een gezelschap, een groep, hetgeen duidt op gezamenlijke inzet. De naamloze en later de besloten vennootschap hebben aan zowel de oorspronkelijke *company* als aan het doel 'ten algemenen nutte' een einde gemaakt. Voortaan zou anonimiteit de financier zijn en dus zou ook het doel van het bedrijf naamloos worden. Afleggen van publieke verantwoording is er niet meer bij. Eigenbelang en hebzucht hebben het pleit gewonnen.

In de VOC-tijd, in het oude Venetië noch in het negentiende-eeuwse Britse *empire* bestond er een vrije markt. Handel, industrie, wetenschap, scheepvaart, marine, leger en overheid waren één, een totaal verbond van onderlinge arrangementen, doelen en middelen. Alleen door dat verbond ontstonden koloniale wereldrijken, in de omlijsting waarvan individuele onderneming-en konden opbloeien. De economische praktijk is eeuwenlang het omgekeerde geweest van het ideologische moderne concept; niet de markt bepaalde de maatschappelijke werkelijkheid, maar politieke constructies dicteerden de markt. Nooit heeft er enig ander model bestaan dat tot successen heeft geleid.

Het falen van de Sovjetcommando-economie is evenwel aanleiding geweest voor een handjevol casinogangers van de Chicagoschool om de zogenaamde Washingtonconsensus tot financieel-technocratisch wereldmodel te doen verklaren. De economie wordt hierin gezien als een globale machine, waarin voor enige diversiteit geen plaats meer is. Machinisten en piloten van deze machine zitten in de grote financiële instellingen, economenfaculteiten,

banken en economisch-financiële ministeries, en alles daarbuiten is per definitie marginaal. Voor een overheid is geen grote rol meer weggelegd, politiek bestuur is er slechts ten dienste van de machine. Parlementen worden veroordeeld tot een bijrol en ook de Europese Unie zal per definitie niet meer worden gecontroleerd door de krachten van de trias politica. De nationale munt verdwijnt en daarmee het laatste politieke lokale sturingsinstrument, ter wille van een euro die door een onbereikbare bureaucratie wordt beheerd. De maat voor het succes van de machine is niet meer de welvaart, het welzijn, de cultuur of de medezeggenschap, het zijn de door de overheid aan de markt ingeleverde taken en des aandeelhouders satisfactie.

De resultaten van deze financiële machine en de onderliggende Washingtonconsensus zijn na tien jaar praktijk en even zovele voorbereidingen door de regimes van Rea-gan en Thatcher werkelijk adembenemend. De toestand in Rusland heb ik al beschreven. In China zijn honderd miljoen mensen op drift geraakt, maar het enige wat u ziet is een krantenfoto van de nieuwe beurs van Shanghai. In Afrika wordt het casinomodel al helemaal niet begrepen en worden 30 jaar chaos van de dekolonisatie nu al tien jaar vervolgd door de post-economische verwarring. In 2015 wordt de laatste hectare oerwoud gekapt. We tellen er 40 miljoen sero-positieven en ziekten als malaria en cholera zijn terug van weggeweest. Wie nog wat Afrikaans dierenleven wil zien heeft nog tien jaar.

De zelfgenoegzaamheid van Nederland heeft gezorgd voor blindheid jegens de realiteit in de rest van Europa, waar de werkloosheid varieert van 8 tot 25 procent per land en tot meer dan 50 procent per regio of bevolkingsgroep. Politie en justitie verkeren in ieder land van de Europese Unie in een staat van desoriëntatie en desintegratie. En ondertussen richt het globale casino een ravage aan in het bedrijfsleven.

Het is mijn groeiende overtuiging dat de Europese ondernemer dit casino niet begrijpt, er ook geen baat bij heeft maar eerder het tegendeel, en dat hij bovendien erdoor ontspoord is geraakt.

De vrije-marktideologie is, zoals gezegd, een onrijp concept, dat niet alleen door de Chicagoschool zwak is gedefinieerd en wars is van historische fundering, maar dat bovendien in geen bedrijf kan rekenen op een inhoudelijke verdieping of ontwerpende vernieuwing. Het bedrijfsleven is niet intellectueel, los van het gegeven dat men hier en daar aan technisch onderzoek doet. Dat de markt overal goed voor is, dat kan het management gemakkelijk nazeggen, maar veel verder komt men niet. De gevolgen die ik achter de schermen mag waarnemen zijn er dan ook naar. Ik noem er een paar.

Zo is daar de trend om goed functionerende structuren te ontmantelen ten bate van de concurrentie om de concurrentie. Het drama van de spoorwegen is genoegzaam bekend. Ik verheug mij op het moment dat ik op station Utrecht kan kiezen uit drie kleuren treinen, die om het hardst naar Maastricht rijden. Als ze op hetzelfde moment vertrekken gaat het erom wie het eerste de wissels bij Houten bereikt, want daar wordt het twaalf-spoor tweesporig. Als ze echter een minuut na elkaar vertrekken, doen ze er verstandig aan bij Houten alles aan elkaar te koppelen, want dan ontstaat er wat meer ruimte op de rails. In mijn rode treinstel merk ik er toch niks van als ik vastzit aan de gele en de paarse trein. Als blijde consument heb ik f 2,80 minder betaald voor het rode kaartje dan mijn medereizigers verderop in de andere kleuren.

Zo is daar de trend om vooral niet meer zelf te innoveren; onderzoek en ontwikkeling zijn duur en tijdrovend en hinderlijk voor de aandeelhouders die hun winsten opeisen. Ik ken schrijnende voorbeelden van grote, niet opgepakte innovaties, omdat het management al

zijn energie richt op koop en verkoop van bedrijfsonderdelen. Als Philips Phonogram verkoopt, is dat vergelijkbaar met de KLM die zijn jumbo's van de hand doet. Merkwaardig genoeg wordt deze kapitaalsuitputting niet als verlies doch als kaswinst geboekt. In de volgende fase verkoopt Philips eerst de ene helft en daarna de andere helft van zijn fabrieken. En zelfs dan zullen er commentatoren zijn die dit als winstgevend definiëren.

En dan is er de trend om steeds maar weer het personeel op te ruimen. Een bedrijf maakt dit jaar niet 1,5 miljard winst, doch slechts 800 miljoen, en dat kost alweer 3000 mensen hun baan. Eindeffect van deze operaties is dat iedereen vreest voor zijn existentie en niemand ooit nog enige moed zal vertonen. Moed om te ondernemen, ideeën te hebben en de waarheid te willen kennen.

Angst is de dominante emotie voor het personeel in die ondernemingen, die nergens meer thuis zijn, aan niemand verantwoording hoeven af te leggen en geleid worden door *strangers in the night*, een kleine groep van globale casinogangers die gisteren zeep en koffie verkochten, vandaag in elektronica handelen en morgen een vliegtuigfabriek om zeep helpen. Ergens in het achterland woont een onbestemde groep beleggers aan wie de opbrengsten van dit zwerfgedrag worden uitbetaald. In de woorden van de Britse historicus John Gray: "de vrije markt realiseert zo wat het socialisme nooit kon: euthanasie plegen op het burgerlijk leven".

Ondernemen was ooit een avontuur van ideeën, ontdekken en dienen. Het lijdt geen twijfel dat het verdwijnen daarvan leidt tot anarchie. Bestuur, maatschappelijke voorzieningen zoals milieu, gezondheidszorg en onderwijs kunnen niet gedijen als de economische motor van de samenleving een bak oud roest is, opgepoetst met de geoliede slogans van Chicago en beheerst door het gedrag van het flitskapitaal.

Door de beurscrisis zijn de protagonisten van de casino-ideologie wat stiller geworden, maar de Chicagoschool blijft doof en blind. Nog altijd denkt men daar dat de uitputting van bijvoorbeeld het bos op Borneo, waarvan de revenuen terechtkomen bij een kleine nepotistische groep, iets met economie van doen heeft. Want de statistiek van de vrije markt noteert dat omgehakte bos als acht procent economische groei, en in de taal van het casino heet dat succes. Groei om de groei, dat is de ideologie van een kanker cel.

De grote vraag die we ons daarom moeten gaan stellen is waarom de wereld zich zo heeft overgeleverd aan deze nieuwe ideologie, waarom de werkelijkheid van deze sociale, economische en ecologische anarchie niet tot politiek alarm leidt, waarom we deze werkelijkheid zelfs niet onder ogen willen zien. Milieumensen heten tegenwoordig alarmisten of hinderlijke types, als ze de aandacht vestigen op de werkelijkheid. De waan van de dag wil een waan blijven.

Ik ben ervan overtuigd geraakt dat de oorzaak moet worden gezocht in het verschijnsel van de namaakwereld zoals die door de televisie (en ook steeds meer door internet) wordt gecreëerd. Als voormalige programmamaker heb ik recht van spreken. Ooit hoorde ik tot die generatie die in het nieuwe medium een hulpmiddel zag om de wereld te verbeteren. Dat er een mondiale giga-industrie zou ontstaan die leeft van namaak en illusie was voor ons ondenkbaar.

De wereldburger die nu vele uren per dag voor de buis doorbrengt wordt niet meer opgevoed, verlicht of geïnformeerd, zoals wij hoopten, maar volgestopt met schijn die geen schijn is, nieuws dat geen nieuws is, meningen die geen betekenis hebben, soaps die geen verbinding meer kennen met echt theater noch met de maatschappelijke werkelijkheid, politici wier enige agenda bestaat uit de competitie om wat media-aandacht, oorlogen die op afleve-

ringen van M.A.S.H. lijken, rampen die de ene minuut werkelijk plaatsvinden en de volgende minuut in een film figureren, reclame waarin niet-bestaande vrouwen en niet-bestaand geluk tot betekenisloze consumptie aanzetten, en nieuwsrubrieken waarin in één adem en in zeven minuten gesproken wordt over presidentiële seks, orkaanrampen, een bus in een ravijn en de mislukte aardappelogst.

De kijker-consument-kiezer-vrije-burger wordt, voor het eerst in de geschiedenis, overspoeld door een wereldbeeld dat niet bestaat. Men kan hier tegenin brengen dat diezelfde burger eeuwenlang evenzeer is misleid door priesters en sjamanen, die hem een evenredig soort illusoir wereldbeeld voorhielden. Zoals de middeleeuwse mens destijds het zicht op de werkelijkheid werd ontnomen door de alomtegenwoordige vrees voor de verdoemenis en de hoop op verlossing, zo wordt de moderne mens na een korte periode van emancipatie en individualisering weer teruggeworpen in een nieuwe afhankelijkheid, die van de virtuele wereld. In de film 'The Truman Show' ontdekt de hoofdpersoon dat hij vanaf zijn geboorte in het decor en de cast van een televisiesoap leeft. Zelfs zijn vrouw is een actrice die het huwelijk speelt. Alleen Truman zelf weet niets van deze schijn, tot hij op een dag merkt dat het, als het regent, alleen op hem regent. Vergelijkingen met de werkelijkheid heeft hij nooit kunnen maken, want hij deed nooit een stap in de echte wereld.

Op de beurs is het laatste jaar een veelvoud verhandeld van de werkelijke productiewaarde van de beursgenoteerde bedrijven. Er is dus helemaal geen economische crisis als die ballon wordt doorgeprikt.

In plaats van opluchting over het feit dat de AEX alweer door de 1000-lijn is gebroken (wat vorig jaar aanleiding was tot veel gejubel en toen als het toppunt van succes werd gezien), zouden we ons moeten verheugen over de terugkeer naar het realisme en diezelfde beurs beneden de 1000-lijn moeten houden - want hoger ligt de reële waarde niet. Die realiteit zou ondernemers op den duur weer dwingen tot datgene waar het om gaat: ondernemen ten algemene nutte, innoveren voor de techniek van de toekomst en productie ter verantwoording aan de sociale omgeving.

De geschiedenis van Philips is in dit verband opmerkelijk. Philips was Eindhoven, waar het ritme van de dag werd bepaald door de verantwoordelijkheid van enkele visionairen, bijna een eeuw lang. Dat dat alles voorbij is heeft niets te maken met dwingende, nieuwe economische wetmatigheden, integendeel. De mantra's van het casino hebben nu ook Philips in de greep. De visionaire ondernemer zou zich door die waan niet hebben laten meeslepen, maar de *stranger in the night* kent geen scrupules. Het sociaal contract tussen Philips en Eindhoven, tussen Philips en het eigen personeel is verdwenen, en daarmee heeft het bedrijf zijn eigen bestaansrecht opgeheven. Wat ons zal resten is een handelsonderneming op de Bahama's die ideeën en bedrijven van anderen opkoopt en van een eigen stempel voorziet, en de winsten afdraagt aan de anonimiteit van de beurs in Tokio en New York.

Zo vernietigt de vrije markt de bron waaruit hij moet drinken, het ondernemerschap en het sociaal contract, aangemoedigd door een Amerikaanse ideologie waarin voor de Europese traditie van samenwerking, overleg, verantwoordelijkheid en verlichting geen plaats meer is.

De geschiedenis leert dat tegenover iedere totalitaire ontwikkeling altijd een tegenbeweging op gang komt, en de vraag is hoe die er deze keer uitziet.

De milieubeweging heeft enkele decennia als zodanig gefunctioneerd, maar de allure ervan lijkt verbleekt. Studentenprotesten zijn al heel lang niet meer waargenomen en ook de vakbeweging is gepacificeerd. Wij zijn geneigd om alleen de bestaande instituties te bezien als we op zoek gaan naar de bronnen der sociale dynamiek, maar dat verhindert het zicht op de veranderingen zoals die inderdaad toch gebeuren.

Ook de hypnose met de grote woorden van deze tijd veroorzaakt blindheid. Die grote woorden gaan over Europa, de globalisering en de vrije markt, maar het is opmerkelijk hoe gering de analytische reflectie op de concepten hiervan is. In feite is de eenwording van Europa geen voortdurend proces, waarvan wij nu bijvoorbeeld de helft hebben gerealiseerd. Als we maar volhouden, dan komt de volgende fase ook in het vizier, zo geloven de meeste Europagangers. Brussel is misschien wel het echte Babylon, waar de toren wél wordt afgebouwd. In werkelijkheid vindt het omgekeerde proces plaats. De Europese droom is naar mijn overtuiging bijna uit, het grote ontwaken begint. Er komen niet nog meer Europese instituties, en de euro is niet het zenith van de europeanisering. Integendeel: in heel Europa keert men in zichzelf, terug op het eigen hok, en hetzelfde gebeurt met de globalisering. De beurscrisis heeft daaraan zeker bijgedragen.

En bijgevolg zien we dat deze retraite ook veel goeds in zich bergt: hier ontstaat de tegenkracht van de regionale renaissance. In de regio botst de genoemde schijn, de mondiale virtualiteit, met de werkelijkheid. In de regio kan de bestuurder de negatieve gevolgen van de moderne wereldideologie niet ontlopen. De nationale en de globale politicus kent het directe contact met deze gevolgen niet. Europese en globale concepten zijn bovenal abstract en cerebraal; lokaal bestaat de werkelijkheid uit het vervuilde milieu voor de deur en de gezichten van echte mensen om de hoek die hun existentie bedreigd zien.

Daarom viel het te verwachten dat er een anti-Europagolf en anti-globaliseringsgolf zouden ontstaan, niet in de wandelgangen van het Europese Parlement of de grote industrie, maar in het dorps huis van het lokale bestuur. Alleen al op landbouwgebied kent Nederland zo'n 80 initiatieven om te komen tot nieuwe vormen van coöperaties en productiemethoden en in heel Europa zijn dat er een paar duizend. De 'Lokale Agenda 21' is niet een theoretisch verzinsel, doch dagelijkse werkelijkheid voor zo'n 2800 steden en dorpen in heel Europa. Er zijn initiatieven om televisieverslaving te bestrijden en zelfs consumentenkringen die het hele geval het huis uit doen, wat vooral in Duitsland een opkomende rage is. Een wat gematigder variant is waarneembaar in het gegeven dat lokale zenders aan populariteit winnen, ten koste van de grote netten, omdat de kijker-burger zich afkeert van het betekenisloze grote nieuwswerk en de amerikanisering van zijn ontspanning. Verzet tegen de verlamming van de virtualiteit komt tot uitdrukking in initiatieven die het lokale verkeer aan banden leggen, omdat de conceptloze nationale politiek daartoe niet in staat is.

Er zijn zo'n 800 initiatieven in Europa om als tegenhanger van de euro een regionaal ruilmiddel in te voeren dat beschikbaar kapitaal bindt aan strikt lokale behoeften en dat daardoor een sterk wapen tegen de werkloosheid wordt. In verschillende (kleinere) steden wordt geëxperimenteerd met het quoteren van autokilometers, wat in overvolle regio's het enige instrument is om de file en de parkeerdruk te bestrijden. Omdat ook kinderen, bejaarden en andere autolozers een quotum ontvangen, ontstaat er een quotahandel met gunstige effecten op de inkomensverdeling.

In deze regionale renaissance weerspiegelt zich niet alleen de weerstand tegen de vervreemding jegens globalisering, europeanisering en de vrije markt, maar vooral het zelfbe-

wustzijn van het oude Europese model. Bestuurlijke concepten ten behoeve van arrangementen tussen alle maatschappelijke sectoren representeren een sterke traditie, die zich kennelijk weer opricht, na twintig jaar van vergissingen.

Betekent dat ook dat de weerstand tegen de virtualiteit groeit? Hoewel het nog te vroeg is voor conclusies moeten we dat wel hopen en verwachten. Je kunt niet iedereen ten eeuwige dage een rad voor ogen draaien, zo zei ooit Winston Churchill. Het lijkt erop dat altijd weer een volksdeel ontwaakt uit de roes van de onwetendheid en zich dan bezint op de werkelijke keuzes. Ik voorzie dat de regionale renaissance hiervan een voorbode is. De wereld kan even bedot worden, en twintig jaar was voldoende om veel schade aan te richten.